

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

MEHRİBAN ADIGÖZƏL QIZI QULİYEVƏ

**ƏHMƏD CƏFƏROĞLUNUN DİLÇİLİK
GÖRÜŞLƏRİ**

10.02.01 – Azərbaycan dili

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN - 2007

İş Naxçıvan Dövlət Universitetinin «Azərbaycan dilçiliyi» kafed-
rasında yerinə yetirilmişdir.

ELMİ RƏHBƏR:

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor

Nizami Qulu oğlu Cəfərov

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor

Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

RƏSMİ OPPONENTLƏR:

Filologiya elmləri doktoru, professor **Adil Məmməd oğlu Babayev**

Filologiya elmləri namizədi **Firudin Həsən oğlu Rzayev**

APARICI TƏŞKİLAT: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Müdafiə «19» yanvar 2008-ci ildə saat «13⁰⁰»-da
Naxçıvan Dövlət Universitetində fəaliyyət göstərən N.02.121
Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

ÜNVAN: AZ 7012, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, Əsas
bina, I mərtəbə, Böyük Akt zalı.

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin kitabxanasında
taniş olmaq olar.

Avtoreferat «11» dekabr 2007-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya şurasının elmi katibi

İ.Z.CƏFƏROV

Filologiya elmlər namizədi, dosent

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Görkəmli azərbaycanlı alim Əhməd Cəfəroğlunun (1899-1975) linqvistik görüşlərinin araşdırılması Azərbaycan dilçilik elminin aktual problemlərindən biridir.

Məlum olduğu kimi, 1920-ci ildə ADR-in süqutu ilə istiqlal düşüncəli insanların çox hissəsi Azərbaycanı tərk etdi. Bunların sırasında Əhməd Cəfəroğlu da var idi. Həyatını İstanbul Universiteti ilə bağlayan bu abidə şəxsiyyət sonralar özünün türkologiya sahəsindəki tədqiqatları ilə təkcə Türkiyədə deyil, eləcə də Avropada şöhrətləndi.

Mühacir türkologiya elminin yaradılması və inkişaf etdirilməsində Ə.Cəfəroğlunun çox böyük əməyi olmuşdur. O, istər ümumtürk dili tarixinin, Türkiyə dialektologiyasının, onomastikasının, istərsə də Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri və praktik məsələlərinin öyrənilməsi sahəsində misilsiz xidmət göstərmişdir. Alimin türkologiya sahəsində gördüyü işlər türklük düşüncəsinə, Azərbaycanın istiqlalı ideyasına xidmət məqsədilə həyata keçirilmişdir. Amma təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Cəfəroğlunun ölümündən 30 ildən artıq bir müddət keçməsinə baxmayaraq onun dilçilik görüşləri əsl Vətəni Azərbaycanda layiqincə öyrənilməmişdir. Bu baxımdan Ə.Cəfəroğlunun dilçilik görüşlərinin, türkoloji fəaliyyətinin müstəqillik qazandığımız indiki şəraitdə elmi-nəzəri cəhətdən öyrənilməsi və dəyərləndirilməsi vacib və zəruridir.

Dissertasiyanın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini Ə.Cəfəroğlunun türkoloji fəaliyyəti, dilçilik görüşləri təşkil edir. Dissertasiyanın predmeti isə Ə.Cəfəroğlunun türkologiya, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyi sahəsindəki əsərləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Araşdırmada başlıca məqsəd Ə.Cəfəroğlunun dilçilik görüşlərinin tədqiqıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir.

Ə.Cəfəroğlunun türk dilinin təsnifi və dövrləşdirilməsi sahəsindəki fəaliyyətini araşdırmaq, türk dilinin dünya dilləri içərisində yeri, bu dillərlə əlaqə və münasibətləri, təşəkkülü və formalaşmasının tarixi şəraitini öyrənilmək baxımından Ə.Cəfəroğlunun fəaliyyətinə obyektiv elmi qiymət vermək.

Qədim türk yazılı abidələrinin, eləcə də XI əsr ümumtürk abidələrinin tədqiqi sahəsində görkəmli alimin xidmətlərini üzə çıxarmaq.

Ə.Cəfəroğlunun müştərək Orta Asiya türk yazı dilinin formalaşması və inkişafı ilə bağlı araşdırmalarını dəyərləndirmək, çağatay ədəbi dili və onun yaradıcısı Ə.Nəvainin türk dili sahəsindəki xidmətlərinə dair tanınmış türkoloqun fikirlərini elmi dövriyyəyə daxil etmək.

Ə.Cəfəroğlunun qıpçaq dilinə aid tədqiqatlarını dəyərləndirmək.

Ə.Cəfəroğlunun etimologiya sahəsindəki görüşlərini öyrənmək.

Atatürkün dil inqilabında Ə.Cəfəroğlunun iştirak və fəaliyyətinə dair fikir tamlığına nail olmaq.

Türkiyə dialektologiya elminin yaranmasında Ə.Cəfəroğlunun xidmətlərini, alimin Beynəlxalq Onomastika Komitəsinin Türk dünyası üzrə təmsilçisi kimi fəaliyyətini öyrənmək.

Ə.Cəfəroğlunun Türkiyədə onomastika elminin yaradıcısı kimi elmi fəaliyyətini araşdırıb tədqiq etmək.

Azərbaycan ədəbi dili tarixinin tədqiqi, Azərbaycan dilçiliyi sahəsində Ə.Cəfəroğlunun xidmətlərini öyrənmək.

Tədqiqatın mənbələri. Ə.Cəfəroğlunun linqvistik görüşlərinin tədqiqində ilkin mənbələr hər şeydən əvvəl, onun öz elmi əsərləridir. Ə.Cəfəroğlunun çoxsaylı elmi məqalə, monoqrafiya və dərslikləri, Avropada nəşr olunmuş məqalələri, topladığı təxminən on cildlik dialekt və şivə materialları, tərtib etdiyi lüğətlər tədqiqatın əsas mənbəyini təşkil etmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiyanın metodoloji bünövrəsini tarixi-müqayisəli və təsviri metod təşkil edir. Ə.Cəfəroğlunun türkoloji görüşlərinin araşdırılması bir tərəfdən mövzuya tarixi metod aspektindən yanaşma tələb edirsə, o biri tərəfdən məhz mövzuya müqayisəli və təsviri yanaşma aspekti də tələb edir. Belə ki, Ə.Cəfəroğlunun dilçilik görüşləri Azərbaycan türkologiyasının yeni-yeni öyrənilməkdə olan sahəsidir. Bu mənada onun dilçilik görüşlərinin araşdırılması türkologiya elmimizin XX əsrdəki tarixinin araşdırılması baxımından da əlamətdardır. Digər tərəfdən isə Ə.Cəfəroğlunun araşdırmaları indinin özündə də aktuallığını saxlamış tədqiqatlardır. Bu tədqiqatların bugünkü aktuallığı onları məhz müqayisəli aspektdə tədqiq edib müasir dəyərlərini ortaya çıxarmağı tələb edir.

Mövzunun öyrənilməsi dərəcəsi. Azərbaycan elmi və ictimai fikrində Ə.Cəfəroğlunun linqvistik görüşlərinə maraq XX əsrin son onilliklərindən başlamışdır. XX əsrin sonunda reallaşmış müstəqillik hərəkatı öz diqqət yönünü çox ciddi olaraq XX əsrin əvvəllərində baş vermiş müstəqillik hərəkatına, konkret olaraq isə ADR irsinə və onun mühacirətdəki nümayəndələrinin taleyinə yönəltdi.

Azərbaycan alimlərindən Nizami Cəfərov, Vilayət Quliyev, İsa Həbibbəyli, Kamil Vəliyev, Əbülfəz Quliyev, Vaqif Sultanlı, Nikpur Cəbbarlı, Mirzə Ənsərli, Elşən Əbülhəsənli, Şəlalə Həsənova, Gülağa Hüseynov və başqaları Ə.Cəfəroğludan bəhs etsələr də, görkəmli türkoloqun dilçilik fəaliyyəti Azərbaycan filoloji fikrinin diqqətindən kənarda qalmışdır.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Ə. Cəfəroğlunun dilçilik görüşləri ilk dəfə bu dissertasiyada tam monoqrafik həcmdə tədqiq olunmuşdur. Dissertasiyada əldə edilmiş əsas elmi yeniliklər aşağıdakılardır:

Dialekt və şivə materialı toplayıcısı kimi Ə.Cəfəroğlu fəaliyyətinin elmi mənzərəsi yaradılmış və görkəmli şəxsiyyətin bu istiqamətdə xidmətləri dəyərləndirilmişdir.

Türk dili tarixinin tədqiqi sahəsində Ə.Cəfəroğlunun əsas elmi uğurları və prinsipləri üzə çıxarılmış, türk dilinin dünya dilləri ilə əlaqə və münasibətləri, eləcə də türk dilinin dövrləşdirilməsi probleminin həllində alimin xidmətləri təhlil və izah edilmişdir.

Türkiyə onomastika elmində Ə.Cəfəroğlu tədqiqatlarının yeri və dəyəri aydınlaşdırılmışdır.

Ə.Cəfəroğlunun türk dilçiliyinə dair dünya türkologiyası elminin təcrübəsi müstəvisindəki konseptual baxışları təhlil edilərək onun bu aspektdəki fəaliyyətinin nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti aşkarlanmışdır.

Ə.Cəfəroğlunun etimoloji tədqiqatları ümumiləşdirilmiş, bu tədqiqatların türkologiyada yeri və əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan dilinə aid Ə.Cəfəroğlunun tədqiqatları ümumiləşdirilmiş, onun bu sahədəki fəaliyyətinə elmi qiymət verilmişdir.

Ə.Cəfəroğlunun dilçilik görüşlərinin timsalında mühacirət türkologiyası elmimizin məqsəd və mahiyyəti açıqlanmışdır;

Alimin dilçilik görüşlərinə XX əsr Azərbaycan dilçilik elminin tarixi inkişaf kontekstində qiymət verilmişdir.

Dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Araşdırmanın nəzəri əhəmiyyəti Ə.Cəfəroğlunun simasında Azərbaycan mühacirət türkologiyasının mahiyyətini üzə çıxarmaqla, onun nəzəri müddəalarının gələcək tədqiqatlarda elmi qaynaq kimi istifadəsi ilə şərtlənir.

Dissertasiya dilçiliyə, türkologiyaya aid dərslik və tədqiqatların hazırlanmasında əsas elmi mənbə ola bilər. Bu tədqiqat işindən həmçinin ali məktəblərin filologiya fakültələrində dilçilik və türk dilləri ixtisasları üzrə bakalavr və magistr dərəcələrinin hazırlanmasında, eləcə də Azərbaycan dilçiliyi tarixi, türkologiya ilə bağlı xüsusi kursların aparılmasında tədris vəsaiti kimi istifadə etmək mümkündür.

Tədqiqatın aprobasiyası. İş Naxçıvan Dövlət Universitetinin «Azərbaycan dilçiliyi» kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Araşdırmaların başlıca müddəaları və əsas nəticələri müəllifin müxtəlif elmi konfranslarda, elmi seminarlarda oxuduğu məruzələrində, nəşr olunmuş elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunan ədəbiyyatların siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri göstərilmiş, dissertasiyanın elmi mənbələri, nəzəri-metodoloji əsasları diqqətə çəkilmiş, mövzunun öyrənilmə dərəcəsi, tədqiqatın elmi yeniliyi haqqında məlumat verilmiş, işin nəzəri və praktik əhəmiyyətindən, aprobasiyasından söz açılmışdır.

Dissertasiyanın birinci fəslı «**Ə. Cəfəroğlunun dialektologiya, onomastika və etimologiya ilə bağlı dilçilik görüşləri**» adlanır. «1.1. XX əsrin 20-30-cu illərindən başlayan elmi-türkoloji mühit və Ə. Cəfəroğlunun həyatı və yaradıcılığının ümumi mənzərəsi» yarım-fəslində göstərilir ki, XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə formalaşmış Azərbaycan mühacirətinin layıqlı nümayəndələrindən biri də İstanbul universitetinin professoru Əhməd Cəfəroğlu idi.

Əhməd İsmayıl oğlu Cəfərzadə 1899-cu ildə Gəncədə tacir ailəsində dünyaya gəlmişdir. 1906-1907-ci illərin erməni qırğınları nəticəsində ailəsi ilə birgə Orta Asiyaya köçən Əhməd Cəfəroğlu ilk təhsilini Səmərqənddə almış, 1910-cu ildə Gəncəyə qayıtdıqdan sonra burada gimnaziya bitirərək 1916-cı ildə Kiyev Ali Ticarət İnstitutunun iqtisad fakültəsinə daxil olmuşdur. Lakin 1917-ci ilin oktyabr inqilabı səbəbindən təhsili yarımçıq qalmış, 1918-ci ilin əvvəllərində Vətənə qayıdan Əhməd Cəfəroğlu yeni qurulan Azərbaycan Demokratik Respublikasını alqışlamış, Nuru paşanın komandanlığı altında Milli hökumətin dəvətilə Azərbaycana köməyə gəlmiş Qafqaz İslam Ordusunun sıralarında 1918-ci il Bakının ermənilərdən və bolşevik tör-töküntülərindən xilas edilməsi uğrunda döyüşlərdə iştirak etmişdi. O, eyni zamanda yarımçıq qalmış təhsilini Bakı Universitetində davam etdirmiş, lakin 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanda bolşevik rejiminin hakimiyyət başına gəlməsi nəticəsində Əhməd Cəfəroğlu Türkiyəyə mühacirət edib İstanbul şəhərinə yerləşmiş, təhsilini İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsində davam etdirmişdir. Cəfəroğlu dövrün Məhmət

Fuad Köprülü kimi görkəmli ədəbiyyatşünasından dərs almış, təhsilini başa vurduqdan sonra universitetdə saxlanmışdır. Türkiyə hökuməti tərəfindən Avropaya oxumağa göndərilən Əhməd Cəfəroğlu 1925-1929-cu illərdə Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin təqaüddçüsü kimi Berlin və Breslav universitetlərində təhsil almış, 1929-cu ildə professor Fridrix Gizenin rəhbərliyi altında «Gəncə dialektindəki 75 Azərbaycan bayatısının dil baxımından təhlili» mövzusunda dissertasiya müdafiə etmiş və filologiya elmləri üzrə doktor dərəcəsinə layiq görülmüşdür.

1929-cu ilin ikinci yarısında Əhməd Cəfəroğlu Türkiyəyə dönmüş, İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsinin Türk dili tarixi kafedrasına dosent (müdərris müavini) təyin edilmişdir. 1946-cı ildə çalışdığı kafedraya müdir təyin olunmuş və təqaüdə çıxdığı 1973-cü ilə qədər bu vəzifədə çalışmışdır.

O, 30-cu illərdə ondan çox kitab və kitabça yazıb türk və alman dillərində nəşr etdirmişdir ki, bu sırada «Azərbaycan ədəbiyyatında istiqlal mübarizəsi», «XVII əsr Azəri şairi Məlik bəy Avcı» və «XIX əsr Azəri şairi Siraci» kimi əsərləri təqdirəlayiqdir. Ə. Cəfəroğlunun bu dövrdə ən böyük xidmətlərindən biri onun Azərbaycanı dünyaya tanıdan AYB – «Azərbaycan yurd bilgisi» dərgisini nəşr etdirməsidir.

Onun 30-cu illərdəki fəaliyyətinin bir mühüm cəhəti də Mustafa Kamal Atatürkün təşəbbüsü ilə təşkil edilmiş TDQ (1932) ilə bağlı olmuş və görkəmli elm xadimi Atatürkün dil inqilabının həyata keçirilməsində fəal iştirak etmişdir.

Cəfəroğlu 30-50-ci illərdə Türkiyəni addım-addım dolaşmış, müxtəlif dialektlərə aid zəngin folklor nümunələrini toplayaraq 9 cild halında nəşr etdirmişdir.

1937-ci ildə o, Polşa Şərqşünaslar Cəmiyyətinin həqiqi üzvü, 1938-ci ildə isə Polşa Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdir. 1944-cü ildə Macarıstan Elmlər Akademiyası yanında fəaliyyət göstərən Keresi-Sekoma dilçilik cəmiyyəti Ə. Cəfəroğlunu öz fəxri üzvləri sırasına daxil etmişdi. 1949-cu ildə Beynəlxalq Onomastika Cəmiyyətinin həqiqi üzvlüyünə layiq görülən alimə 1953-cü ildə Amerikada fəaliyyət göstərən Azad Ukrayna Universiteti fəxri elmlər doktoru adı vermişdir. Eyni ildə o, Beynəlxalq Dialektologiya Mərkəzinin və Ural-Altay Cəmiyyətinin üzvü, 1955-ci ildə isə Buenos-Ayres şəhərindəki (Argentina) Beynəlxalq Turan Cəmiyyətinin fəxri üzvü seçilmişdi. İspaniya hökuməti azərbaycanlı alimin xidmətlərini 1955-ci ildə «De Alfonso El Sabio» ordeni ilə qiymətləndirmişdir.

Cəfəroğlu məqalə və yazılarında «A.Uran», «Dr.Cafer Ahmed-oğlu», «Dr. Ahmet Muhtar», «Dr.Ahmet Salmalı» imzalarından da istifadə etmişdir.

Ə.Cəfəroğlu türk filologiyasında kadr hazırlığı işində də böyük əmək sərf etmişdir. Tələbəsi, professor O.Fikri Sərtqaya Ə.Cəfəroğlunun yetişdirdiyi tanınmış türkoloqların səkkiz nəslə təmsil etdiyini göstərmişdir.

Ə.Cəfəroğlu 1975-ci il yanvarın 6-da dünyasını dəyişmiş, yanvarın 8-də Zincirli quyu qəbirstanında dəfn edilmişdir. Dəfndə tələbəsi Mühərrəm Ərgin Fazil Hüsnü Dağlarcanın onun üçün yazdığı «Qalan səs» şeirini oxunmuşdur.

«1.2. Ə.Cəfəroğlunun dialektoloji görüşləri» yarımfəslə alimin dialektologiya sahəsində fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Ümumiyyətlə, Ə.Cəfəroğlu bu sahədə üç istiqamət üzrə fəaliyyət göstərmişdir: 1.Dialekt materialı toplamaq. 2.Həm toplama,həm elmi tədqiqat mahiyyəti daşıyan çalışmalar. 3.Ancaq tədqiqat səciyyəsi daşıyan əsərləri.

Cəfəroğlunun Anadoludakı **dialekt materialı toplama fəaliyyəti** doqquz cildlik silsilə ilə nəticələnmişdir:1.«Anadolu dialektolojisi üzerine malzeme» (I,II cildlər); 2.«Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar» (III cild); 3. «Anadolu ağızlarından toplamalar» (IV cild); 4.«Sivas ve Tokat illeri ağızlarından toplamalar» (V cild); 5.«Güney doğu illerimiz ağızlarından toplamalar»(VI cild); 6. «Kuzey doğu illerimiz ağızlarından toplamalar» (VII cild); 7.«Orta Anadolu ağızlarından derlemeler» (VIII cild) ; 8.«Anadolu illeri ağızlarından derlemeler» (IX cild) .

Ə.Cəfəroğlunun «Anadolu ağızlarında metathese gelişmesi» , «Anadolu ağızlarında içses ünsüz benzeşmesi», «Anadolu ağızlarında konson değişimleri» , «Anadolu ve Rumeli ağızlarında ünlü değişimleri» adlı dialektoloji fonetikadan bəhs edən məqalələri böyük alimin **toplama və tədqiqat səciyyəli əsərlərinə** daxildir.

Ancaq tədqiqat səciyyəli əsərlərindən bəhs edərkən göstərmək lazımdır ki, 1957-ci ildə keçirilən VII Türk dili qurultayında Ə.Cəfəroğlunun «Anadolu ve Rumeli ağızlarının bugünkü durumu» movzusunda oxuduğu məruzə ilə Türkiyədə dialekt və şivələrə aid aparılmış tədqiqatları ümumiləşdirmiş, dəyərləndirmişdir.

Ə.Cəfəroğlunun dialektoloji tədqiqatları sırasında peşə-sənət arqosu, gizli dil və jarqon dilinə dair araşdırmaları da xüsusi yer tutur. Onun «Anadolu abdallarının gizli dillerinden bir-iki örnek », «Pallacı,

Tahtacı və Çepni dillərinə dair» və «Erkilet çərçilərinin argosu dilce» adlı məqalələri sənət dili və gizli dillərlə əlaqədardır.

Ə.Cəfəroğlunun Türkiyə dialektologiyasına verdiyi misilsiz töhfələr içərisində Qafqaz, Azərbaycan ağzlarına dair tədqiqatlar da diqqətəlayiqdir. Alim hələ 1937-1939-cu illərdə topladığı materiallarda Afyonkarahisarda yaşayan Azərbaycan türklərinin şivə xüsusiyyətlərinə dair xeyli məlumat vermişdir. Tədqiqatçının « Anadolu ağzlarından toplamalar» (1943) kitabındakı dialekt materialının çoxu Amasiya vilayətindəki azərilərə məxsusdur.

Birinci fəslin «**Ə.Cəfəroğlunun türk onomastikası elmi ilə bağlı görüşləri**» adlı üçüncü yarım fəslə böyük alimin onomastik vahidlərə dair tədqiqatlarına həsr edilmiş, göstərilmişdir ki, Türkiyədə onomastika elminin əsasını prof. Ə.Cəfəroğlu qoymuşdur. Keçən əsrin otuzuncu illərində onomastik vahidlərə maraq göstərən alimin «Çuvaşlarda ay adları» və «Tukyu və uyğurlarda han ünvanları», «Türk onomastikasında at kultu», «Türk onomastikasında köpək kultu», «Dedem Korkut hikayələrinin antroponim yapısı», «Etimoloji araşdırma dənəmələri» məqalələri onomastikaya dair qiymətli tədqiqat əsəridir.

Ə.Cəfəroğlu «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarındakı bütün antroponimlərin qədim olmadığını, amma bəzilərinin bizi qədim oğuz elinə aparıb çıxardığını (məs. Dədə Qorqud, Bayındır xan, Bamsı Beyrək, Salor Kazan) göstərir, həmçinin bildirir ki, bu eposdakı hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafiya Qafqaz və Anadolu ilə bağlıdır, amma inancların, onomastik vahidlərin kökü, özəyi Orta Asiya amili ilə əlaqəsini itirməmişdir. Müəllif dastanlardakı tərkibində *kam* ünsürü işlənən *Kambürə* və *Kamğan* antroponimlərini nəzərdən keçirərkən bürü ünsürünün qurd totemi ilə bağlı olduğuna diqqətə çəkir. Ə.Cəfəroğlu qeyd edir ki, bu antroponimlərdəki şaman sözünün türkcə qarşılığı olan *kam* leksemi də bay ünsürü kimi türk antroponimiyasında hələ qədim dövrlərdə yerləşmiş və təsadüfi deyildir ki, hun türklərinə aid şəxs adlarının tərkibində işlənmişdir.

Osmanlı dövrünün onomastika məsələləri də Ə.Cəfəroğlunun diqqətin çəkmiş, alim Osmanlı imperiyasının yüzillər boyunca istifadə etdiyi və öz quruluşuna görə vücuda gətirdiyi onomastik nomenklaturasında epiteta-ornantianın özünəməxsus təsiri olduğunu yazmışdır. Əhməd Cəfəroğlu eyni zamanda bu fikirdədir ki, Şərq islam ölkələri toponimiyasının epiteta qurumu din ilə əlaqədar şəhərlər əsasında inkişaf etməyə başlamış, bu yolla Məkkə şəhəri Məkkeyi - müəzzəmə,

Mədinə şəhəri Mədinəyi-münəvvərə, Qüds şəhəri də Qüdsi-şərif və ya Beytül-müqəddəs sifətlərini almışdır.

Alim İstanbul toponimi haqqında yazır ki, əslində yunancanın eis-tin-polin, yəni şəhər mənasında olan İstanbul toponimi ilk zamanlarda rəsmi ifadələrdə Kostantiniyyə şəklində işlədilmişdir. Xalq etimologiyasına görə islamların mərkəzi kimi bir mənada İslambol şəklinə keçmiş və sürəkli olaraq Şərq ölkələri tərəfindən də mənimsənmişdir. Almaniya ona Kayzerstadt, Balkan ölkələri Sultanqrad, çar Rusiyası Çarqrad, Avropalılar isə topdan Konstantinopol demişlər. Müəllif Osmanlı imperiyasındakı onomastikanın epitetlərinin bu və digər xüsusiyyətlərini ətraflı şəkildə tədqiq etmişdir.

Tanınmış dilçi Ə.Cəfəroğlunun etimologiya sahəsindəki araşdırmalarından birinci fəslin «**Ə.Cəfəroğlunun etimoloji tədqiqləri**» adlı dördüncü yarımfəslində danışılır. Böyük alim «Etimoloji araşdırma dövrləri» adlı məqaləsində tarixən Anadolu bölgəsində mədəniyyətlərin çarpazlaşdığını, qəbilə və xalqların şərqdən qərbə, şimaldan cənuba məhz bu ərazidən keçdiyini, cəmi səbəbdən Anadolu türkcəsində qədim ictimai-siyasi və linqvistik əlaqələrin izlərinin müşahidə edildiyini yazır və bu alınma ünsürlərin dil mənsubiyyətini 6 qrupa ayırır: 1. Qədim Asiya dillərinə aid olanlar. 2. Altay dillərindən alınmışlar. 3. Çin dilindən qalmış sözlər. 4. Hind-Avropa dillərindən alınmış sözlər. 5. Qafqaz dillərindən alınmış sözlər. 6. Sami dillərdən alınan sözlər.

«Millətlərarası kultür sözlüyündəki bəzi türkcə ünsürlər» adlı məqaləsində Ə.Cəfəroğlu bir çox dünya dillərində gözü çarpan *qopuz* və *qayıqlı/kayık* kimi türkmənşəli leksik vahidlərin etimoloji təhlilini aparmışdır.

Müəllif hətta Ukraynada kobza və kobzar kimi işlənən, kök etibarilə türkcə olan kobuzun monqol dilinə də keçdiyini zəngin qaynaqlar əsasında izah etmiş, eyni zamanda beynəlxalq səviyyədə işlənən *kayık* sözünün də ilkin kadık formasında olduğunu, çağatay türkcəsində artıq kayğuk şəklində göründüyünü yəqinləşdirmişdir.

Ə.Cəfəroğlu «Çaykadan şaykaya» adlı elmi məqaləsində Osmanlı dövründə işlənmiş çayka və şayka sözlərinin türkmənşəli söz olduğunu, dünya dillərinə, eyni zamanda rus dilinə yerləşdiyini qədim və orta əsrlərə aid yazılı mənbələrin köməyi ilə əsaslandırırmışdır.

Ə. Cəfəroğlu «Azərbaycan və Anadolu ağızlarındakı monholca ünsürlər» məqaləsində monqol mənşəli hündür, hənir, tala, nohur,

yekə, lap, şilə sözlərinin etimologiyasına, leksik-qrammatik və xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirmişdir.

«Filologidə insan və heyvan soybirliyi» məqaləsində Ə.Cəfəroğlu *çağa* və *bala* sözlərinin qədim dövrlərdən türk dillərində işlədilmə məqamlarını diqqətə çəkir. Alim insan və heyvan soybirliyi problemi baxımından bir kökə bağlı *oğul, oğlan və oğ(u)lak* kəlmələrinin etimologiyasına da aydınlıq gətirmişdir. Müəllifin müqayisəli planda öyrəndiyi *kiçik* və *küçük* leksik vahidləri də diqqəti cəlb edir. Ə.Cəfəroğlunun fikrincə, bu leksik vahidlər təqlidi söz mənşəlidir.

İnsan və heyvan soybirliyi baxımından *çocuk, çoçka* sözlərinin mənşəyini araşdıran Ə.Cəfəroğlu *çocuk* kəlməsinin daha çox İstanbul dialekti üçün xarakterik olduğunu qeyd etmişdir.

Ə.Cəfəroğlunun «Unudulma yolundakı türkcə kəlmələr arasında» məqaləsində Anadolu dialekt və şivələrində az-az gözə çarpan ayama, kökə, tuş, kür, dermek, tapmak, sınmak kimi leksik vahidlərin formalaşma tarixindən, semantik inkişafından bəhs edilmişdir. «Türkcədə v morfemi» məqaləsində isə müəllif bu danışiq səsinin formalaşma tarixini diaxronik planda nəzərdən keçirmiş, fonemin söz əvvəlindəki və söz sonundakı mövqeyini müqayisəli şəkildə araşdırmışdır.

Ə.Cəfəroğlunun «Türkçemizdeki –ğıl/-gil emir eki» adlı məqaləsi əmr şəkilçisinin tarixi-müqayisəli tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Dissertasiyanın II fəslı «**Əhməd Cəfəroğlunun türk dili tarixi ilə bağlı araşdırmaları**» adlanır. «**2.1. Ə.Cəfəroğlunun «Türk dili tarixi» dərslik - monoqrafiyasında müraciət etdiyi problemlər**» yarım-fəslində qeyd olunur ki, görkəmli türkoloq keçən əsrin 40-50-ci illərində iki cilddən ibarət «Türk dili tarixi» dərsliyini nəşr etdirmiş, eyni zamanda I kitabın ön sözündə əsərin quruluşu, məzmunu haqqında məlumat verməyi lazım bilmiş, onun dörd cild olaraq nəzərdə tutulduğunu bildirmişdir. Müəllifin planına görə, I cildə türk dilinin nisbətən daha az bilinən və ana vətəndən kənara çıxan islam dininə qədərki dövründən danışılır. «Müştərək Orta Asiya ədəbi türkcəsi» adlanan II cild isə zaman etibarilə XI-XV əsrləri əhatə etməkdədir. III cildin «Müştərək Kiçik Asiya ədəbi türkcəsi» adını alacağı və Səlcuq və Osmanlı dövlətlərinin dövrlərini əhatə edəcəyi nəzərdə tutulmuşdur. Müəllif əsərin IV cildində Əlişir Nəvai və Fatih Sultan Məhmətdən sonrakı dövrdəki Çağatay, Azərbaycan, Özbək və Osmanlı-türk ədəbi dilləri üzərində dayanacağını göstərmişdir.

Ə.Cəfəroğlu öz əsərində türk dilinin əzəmətini vurğulamaqla yanaşı, kitabın yazılmasında tətbiq olunan iş metodikasından, orada ali məktəb auditoriyasının tələblərinin, həm də gələcək tədqiqatçıların əsərdən faydalana biləcəyinin nəzərə alınmasından da söz açır.

İkinci fəslin «**Ə.Cəfəroğlunun türk dilinin mənşəyi və Ural-Altay dilləri haqqında elmi-tarixi fikirlərlə bağlı araşdırmaları**» adlanan ikinci yarım fəslində «Türk dili tarixi» dərsliyinin I cildindəki «Türk dilinin doğuşu və törəmə məsələsi» bölməsindən danışılır.

Ə.Cəfəroğlu öz tədqiqatlarında türk dilinin yaranması, dünya dilləri içərisində yerindən, geneoloji və tipoloji təsnifata görə türk dilinin xüsusiyyətlərindən geniş şəkildə söz açmışdır.

Cəfəroğlu XVIII əsrdə yaşamış, Ural-Altay dilləri nəzəriyyəsinin banisi, isveçli Filipp İohan Tabbert Stralenberqin, Danimarka alimi R.Raskın, alman alimi Maks Müllerin xidmətlərini diqqətə çəkmiş, türk dilinin mənşəyi məsələsinin fin alimi Kastren tərəfindən doğru məcraya istiqamətləndirildiyini göstərmişdir.

Ə.Cəfəroğlu Şottun 1836-cı ildə Berlində alman dilində nəşr edilmiş «Tatar dilləri üzərində təcrübə» adlı əsərində müəllifin mövqeyini dəyərləndirir: « Nəticədə (Şottun-M.Q.) əldə etdiyi ən müsbət sonuc Altay dilləri qrupu üçün xarakterik fonetik qaydalardan biri və bəlkə də, ən önəmlisi olan türkcə $z = \text{monqolca } r$, türkcə $\text{ş} = \text{monqolca } l$ səsinə uyğun gəlməsi məsələsidir. Uzun zaman durumu və mahiyyəti heç vəchlə anlaşıla bilməyən çuvaşcanın həqiqi türk ləhcələrindən biri olub Altay dilləri qrupu içərisində yer alması gərəkdiyini ilk meydana qoyan yenə Şott olmuşdur ».

«**Türk dili tarixi**» dərsliyinin müəllifi Altay dilləri arasındakı qohumluq münasibətlərini aydınlaşdırmaq məqsədilə monqol dilinin tarixi inkişaf dövrləri, leksik-qrammatik xüsusiyyətləri haqqında oxuculara ətraflı məlumat verir. Ə.Cəfəroğlu fin altayşünası Q.Rams-tedtin əvvəllər altaistlər arasında böyük mübahisələrə səbəb olan $z \sim r$ və $\text{ş} \sim l$ məsələsinə aydınlıq gətirərək göstərmişdir ki, türkcəmizdəki z və ş səsləri keçmişdə mövcud olmayıb ancaq monqol və çuvaş dillərində çox qədimlərdən mühafizə edilən r və l -dən törəmişdir. Altaistikadakı bu fonetik hadisələri rotasizm və lambidaizm hadisəsi adlandıran Ə.Cəfəroğlu ən qədim altay dilinin ilk dövründə müştərək türk-monqol dillərinin ayrılması nəticəsində monqol qrupu və çuvaş türk qrupunun yarandığını göstərmişdir. Əhməd Cəfəroğlu eyni zamanda Q.Rams-tedtin Koreya və yapon dillərini də bu ailəyə daxil etməsi məsələsini

araşdırmış, həmçinin Marrın yafəsi nəzəriyyəsini . onun dünya dillərini mənşəcə Qafqaz dillərindən başlaması ideyasını tənqid etmişdir.

Ə.Cəfəroğlu türk dilinin mənşəyi məsələsini araşdırarkən şumer və türk dilinin qohumluq münasibətləri haqqında da maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür. Alim bu sahədəki araşdırmaların xülasəsini verərək müasir türk dili materialları ilə şumerlə arasında müqayisə aparan tədqiqatçılara etiraz etmiş, bunun doğru nəticələr verməyəcəyini bildirmişdir.

Əhməd Cəfəroğlunun dilçilik görüşlərində türk dilinin dövrlərinə, bu dilin miladdan əvvəlki vəziyyətinə dair fikirlər də mühüm yer tutur ki , həmin məsələlərdən dissertasiyanın **«2.3. Ə.Cəfəroğlunun türk dilinin dövrləşdirilməsi və yeni eradan əvvəlki vəziyyəti haqqında tədqiqatları»** yarımfəslində danışılır.

«Türk dili tarixi» kitabının «Türk dilini dövrləri və miladdan öncəki durumu» bölməsində müxtəlif alimlərin təsnifatlarını müqayisə edən görkəmli türkoloq Ə.Cəfəroğlu türk dili tarixini 7 dövrə ayırmışdır: 1. Altay dövrü və ya türk-monqol birliyi dövrü. 2. Ən əski türkcə dövrü və ya prototürkcə dövrü. 3. İlk türkcə dövrü. 4. Əski türkcə dövrü. 5. Orta türkcə dövrü. 6. Yeni türkcə dövrü. 7. Modern türkcə dövrü.

Cəfəroğlu türk dilinin ana vətəni sayılan Ural və Altay dağları arasındakı sahədə vaxtilə toxar, sak, hun, iranlı, Tibet, türk, monqol və s. kimi qəbilə və xalqların yaşadığını göstərmiş, skif, iskit, sak adlandırılan xalqdan daha ətraflı bəhs etmiş, buraya türklər və monqolların da daxil olduğunu bildirmişdir.

Ə.Cəfəroğlu türklərin mənşəyi ilə bağlı olan qədim sarmatlar, xüsusilə onun mühüm və böyük bir qolu olan alanlar üzərində də dayanmış, ərəb və qərb qaynaqlarında *as*, rus salnamələrində isə *yas* şəklində təsadüf edilən az türk qəbilələrinin Macarıstana qədər gedib çıxdıqlarını yazmışdır.

Ə.Cəfəroğlu şumer mixi yazılarının yazıldığı gil lövhələrinin üzərinə adı həkk olunmuş Harri (hurri) dili ilə türk dili arasında hiss ediləcək bir yaxınlığın mövcud olması fikrini irəli sürmüşdür.

Altay dövründəki türk dilinin vəziyyətindən bəhs edən Ə.Cəfəroğlu şumer, hurri,etrüsk,iskit xalqları və dilləri ilə türklərin eyni kökdən olması, bunların hamısının Anadoludan çıxması fikrini irəli sürmüşdür.

«Türk dili tarixi» kitabında Əhməd Cəfəroğlu türk dili tarixinin prototürkcə dövrünə az yer vermiş, əsasən prototürkcə dövründə

qəbilə və tayfa birliklərinin, qəbilə və tayfa dillərinin formalaşması üzərində durmuş, bu məsələ ilə əlaqədar daha çox ehtimallara söykənən mülahizələrini irəli sürür.

Məlumdur ki, bəşəriyyətin inkişafında hunlar ciddi rol oynamışlar. Hun probleminə aid əsl elmi həqiqəti meydana çıxarmağa çalışan Ə.Cəfəroğlu onların türk qövmlərindən başqa bir şey olmadığı fikrinə gəlmiş, eyni zamanda türk dilinin ilk türkcə dövrünə, başqa sözlə, hun dövrünə aid heç bir yazılı abidənin əlimizə gəlib çatmadığını bildirmişdir.

Müəllif XX əsrin 50-60-cı illərində xüsusilə Türkiyə türkologiyasında az öyrənilmiş hun boyları və onların dillərinin öyrənilməsinə ayrıca bir bölmə həsr etmişdir. O, ilk olaraq aghunlar və eftalitlər məsələsinə diqqəti yönəldir.

Ə.Cəfəroğlu bulqar türkləri məsələsi üzərində daha ətraflı şəkildə dayanmış, bu sahədəki araşdırmalara dair elmi ümumiləşdirmələr aparmışdır.

İkinci fəslin «**Ə.Cəfəroğlunun göytürkcə haqqında tədqiqləri**» adlı dördüncü yarımfəslində qeyd olunur ki, «Türk dili tarixi» kitabının I cildində böyük bir hissə qədim türkcənin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Öz təhlillərini müəllif «Göytürklər» yarımbölməsi ilə başlamış, Çin qaynaqlarında Tuk-yu adı ilə tanınan Göytürk dövlətinin tarixi haqqında qısa xülasədən sonra diqqəti bu dövlətin zamanında türk yazı dilinin formalaşması məsələlərinə yönəltmişdir.

Cəfəroğlu «Göytürklərin işlətdikləri əlifbanın mənşəyi və onun quruluşu» adlanan II yarımbölmədə Orxon -Yenisey yazılı abidələrinin tapılması və öyrənilməsi tarixinə nəzər salmışdır.

Məlumdur ki, avropalı müəlliflər adətən türklərin Orxon-Yenisey əlifbasını başqalarından, həm də V-VI əsrlərdə hazır şəkildə əxz etdiklərini qabartmışlar. Bu problemə bağlı müxtəlif nəzəriyyələrdən söz açan Cəfəroğlu Orxon əlifbasının türk mənşəli olması fikrinə gəlmişdir.

Müəllif Yenisey mətnlərindəki hərfi işarələrin daha qədimliyi, bir çox hərfi işarələrin mənşəcə türklərə məxsus dini bir simvol olması fikrini dəyərləndirmişdir. Cəfəroğlu yazır ki, Yenisey abidələrindəki 160-a yaxın hərfi işarələrin qısaldılıb Orxon abidələri hərflər sistemində 39-a endirilməsi müəyyən qanunauyğunluğun nəticəsidir.

Hərfi işarələrin qədim türk damğalarından törəyə biləcəyi fikri ilə razılaşan Cəfəroğlu həmin işarələrin qədim simvollarla eyniyyət təşkil etdiyini söyləmişdir. Bu istiqamətdə alim əlifbadakı y hərfinin

qədim türklərdə müqəddəs hesab edilmiş yay əşyasından törədiyini, yumşaq s hərfinin süngü əşyasına, yumşaq b işarəsinin ev, çadıra bənzədilərək yaradıldığını və qalın k işarəsinin də ox əşyasına uyğun meydana çıxdığını konkret faktlarla aydınlaşdırıb bu möhtəşəm əlifbanın türkmənşəli olduğunu təsdiqləmişdir.

Cəfəroğlu bu bölmənin «Sait sistemi» adlı başlığı altında qədim türk dilinin fonetikasındakı saitlərin qrafik işarələrinin sayca azlığı, onların imla xüsusiyyətləri üzərində xüsusi olaraq dayanmışdır.

«Samit sistemi» başlıklı təhlillərində müəllif abidələrin dilindəki samit səslərin fonetik və imla xüsusiyyətlərinə dair geniş məlumatlar vermiş, müasir türk dillərindəki *x, h, j, f, v* və *c* samitlərinin qədim türk fonetikasındakı olmadığını bildirmiş, diqqəti abidələrdəki samit işarələrinin çoxluğuna yönəltmiş, hətta samitlər üçün işlədilmiş hərfi işarələrin cədvəlini də kitaba daxil etmişdir.

Göytürk dili, əlifbası haqqında ortaya qoyulan bu nəzəri təhlillərdən sonra müəllif «Göytürkcənin ana dil bünyesi» adlı Orxon-Yenisey abidələri dilinin qısa qrammatik öçerkini kitaba əlavə etmişdir. Qısa qrammatik öçərdə Cəfəroğlu Orxon-Yenisey yazılı abidələrində təsadüf edilən qrammatik və leksik şəkilçiləri onlara aid nümunələrlə birlikdə vermişdir.

«2.5.Ə.Cəfəroğlunun uyğurca haqqında tədqiqləri» yarımfəslində qeyd olunur ki, Cəfəroğlunun tədqiqləri sırasında alimin uyğur abidələrinə aid araşdırmaları mühüm yer tutur. Cəfəroğlu qədim uyğurlara aid hüquq sənədləri haqqında geniş məlumat verməyə çalışmış, həmin sənədlərin dövrü, mövzusu, modelləri və sənədlərə tarix yazılması məsələləri üzərində ətraflı şəkildə dayanmış, qədim uyğur hüquq sənədlərində işlənmiş aşağıdakı 33 termin və ifadəni tarixi - müqayisəli planda tədqiq və təhlil edilmişdir: *yanq, tutuk, asıg, tüş, ağılık, ağıçı, ağıçı uluğu, inçü, kıyın, kın, kor, töleç, uçkur, ulam yarlık, tanuk, alım, alımçı, birimçi, bitig, yaka, yanut, yarkan, yargu, boğağulukçı, yosun, tokku, toğu, ed, buçunq, yarlık, ter, terçi, çam çarım, ülüş, törüçi*.

Qədim uyğurlara məxsus yazılı abidələri dərinlən öyrənən Cəfəroğlu üç hissədən ibarət «Əski uyğur türkcəsi sözlüyü»nü (lüğət) nəşr etdirmiş, bu sahədə yeni tədqiqatların meydana çıxmasına zəmin yaratmışdır.

Müəllif I cildin VII bölməsinin böyük bir hissəsini uyğur dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və dininin öyrənilməsinə həsr etmişdir. Cəfəroğlu uyğurcadakı alınma termin və ifadələrin çoxluğu məsələsini

qədim uyğurların bir qisminin Çin, soğd, toxar xalqlarının təsiri ilə buddizm dininə etiqad göstərməsi, bu xalqın 763-cü ildə dövlət səviyyəsində manixey dinini qəbul etməsi, az bir qismin xristian dininə inanması faktı ilə əlaqələndirmiş, bu dinlərin təsiri ilə uyğurcaya çoxlu alınma termin və ifadələrin keçdiyini bildirmişdir. Müəllif təsbit etdiyi iki uyğur dialektinin n və y şivəsinə aid əsas linqvistik xüsusiyyətləri də qruplaşdırmışdır.

Bu fəslin ikinci bölməsi «Uyğur türklərinin işlətdikləri əlifba sistemləri» adlanır. Cəfəroğlu Orta Asiya soğdlarının əlifbası bazasında formalaşan yeni uyğur əlifbasının yaranma prosesini izləmiş, həm uyğur, həm manixey əlifbalarının cədvəlini vermiş, qədim uyğur dilinin fonetik xüsusiyyətlərini geniş şəkildə şərh etmişdir.

Müəllif yeni uyğur əlifbasının göytürk yazısından üstünlüklərini göstərərəkən birinci növbədə burada hərfi işarələrinin azlığını (18 hərfi işarə), əsas etibarilə hərflərin bitişik yazıldığını qeyd edir.

Uyğur əlifbasının mənşəyi ilə əlaqədar Cəfəroğlu alman alimi, məşhur uyğurşünas F.K.Müllerin bu əlifbanın arami əsilli soğd əlifbasından törəməsi fikrini daha da qüvvətləndirmişdir.

İkinci fəslin altıncı **yarım fəslə «Ə.Cəfəroğlunun orta türkcə haqqında tədqiqləri» adlanır.**

Ə.Cəfəroğlu «Türk dili tarixi»nin II cildini Orta türk dövrünün öyrənilməsinə həsr etmiş, göstərmişdir ki, ədəbi Orta türkcə Orta Asiya mərkəzli olmuş, bunun əsasında ədəbi qıpçaq və oğuz dilləri də təşəkkül tapmışdır. Alim Orta türkcənin əsas xüsusiyyətlərindən, bu dövrdə türk dilinin islam dairəsinə, müsəlman aləminə daxil olmasından, xaqaniyyə, qaraxanlı türkcələrindən, Kaşqarlı Mahmudun dil fəaliyyətlərindən ətraflı bəhs etmişdir.

Cəfəroğlu XI əsr dilçisi Kaşqarlı Mahmudun «Divani-luğət-it-türk» əsərinin təhlilini aşağıdakı bölmələr üzrə aparmışdır: «Əsərin məzmunu», «İlk türk toponimisti», «Kaşqarlıya görə dünya xəritəsi», «Kaşqarlıya görə türk ulusunun boyları», «Kaşqarlıya görə türk dialektlərinin fonetik və morfoloji quruluşu», «DLT-ə görə türk dillərinin dialekt fərqləri», «Xaqaniyyə türkcəsi», «Oğuz türkcəsi» və «DLT-dən nümunələr».

Alim müştərək Orta Asiya türkcəsinin ilk Qaraxanlı mərhələsinin ədəbi məhsullarını diqqətə çəkmiş, daha sonra bu türkcənin ikinci mühüm mərhələsi kimi Xarəzm türkcəsindən söz açmışdır. «Türk dili tarixi» kitabında bu mərhələnin öyrənilməsinə ayrıca bir bölmə ayrılmışdır.

Ə.Cəfəroğlu eyni zamanda Qıpçaq türkcəsinin ilk yazılı abidəsi olan «Kodeks kumanikus» əsərinin yazılma tarixi, məzmunu, fonetik və dialektoloji xüsusiyyətlərindən ətraflı şəkildə söz açmışdır.

«Çağatay türkcəsinin inkişafı və xarakteri» bölməsində müəllif çağatay məfhumunun aydınlaşdırılmasına geniş yer ayırmış, bu ədəbi dilin tarixi, formalaşması məsələlərinə aydınlıq gətirmişdir. Müəllif Çağatay ədəbiyyatının məşhur nümayəndəsi Əlişir Nəvainin yaradıcılığı və ədəbi dilindən ətraflı bəhs etmişdir.

Cəfəroğlu türkologiyada hələ də mübahisəli olaraq qalan çağatay dili ilə özbək dili arasındakı əlaqələrə də öz münasibətini bildirmiş, göstərmişdir ki, öz kökünü bir neçə əsr boyunca Orta Asiyanın ədəbi və mədəni dilini təşkil etmiş olan müştərək Orta Asiya ədəbi türkcəsindən alan çağatayca XV-XVI əsrlərdə Səmərqənd və Heratda kamala çataraq ədəbi özbəkçənin ilk təməl daşı rolunu oynamışdır.

Cəfəroğlu çağatay türkcəsinin lüğətçilik məktəbi, «Bədaül-luğət» (XV əsr), Abuşka lüğəti (XVI əsr), Fəzlullah xan lüğəti (XVII əsr), Sənglax lüğəti (XVIII əsr) və s. çağatay dili lüğətləri haqqında məlumat vermişdir.

Dissertasiyanın «**Ə.Cəfəroğlunun Azərbaycan dili ilə bağlı görüşləri. «Azərbaycan yurt bilgisi»** adlanan üçüncü fəslə 3 yarımfəsildən ibarətdir. «**3.1.Ə.Cəfəroğlunun «Azərbaycan yurt bilgisi» və Atatürkün dil inqilabı ilə bağlı fəaliyyətləri**» yarımfəslində alimin ayda bir dəfə olmaqla 1932-1934-cü illərdə nəşr edilən «Azərbaycan yurt bilgisi» jurnalındakı fəaliyyətindən danışılır. Jurnal vasitəsilə «Böyük azəri alimi Mirzə Kazım bəy», «Azəri ləhcəsində bəzi monqol ünsürləri», «Şərqdə və qərbdə Azəri ləhcəsi tədqiqləri», «Mirzə Fəthali Axundzadə», «Dil guşəsi», «Öz azəri lüğəti», «Azəri xalq ədəbiyyatında sayacı sözləri» kimi sanballı məqalələrini elmi ictimaiyyətə təqdim edən Ə.Cəfəroğlu həyatını «Azərbaycan davası»na həsr edən bir vətənpərvər olduğunu bir daha təsdiqləmişdir. Ə.Cəfəroğlunun eyni vaxtda Atatürkün dil inqilabında yaxından iştirak etməsi də «Azərbaycan yurt bilgisi» dəgisindəki fəaliyyətinin davamı kimi Azərbaycan dilçiliyinə, türkologiyaya xidmət arzusundan irəli gəlirdi.

XX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərindən Türkiyədə Atatürkün göstərişi ilə həyata keçirilən Dil inqilabının əsas məqsədi türk dilindəki anlaşılmaz ərəb-fars sözlərinin müqabilində dilin saflaşdırılması olmuşdur. Böyük Atatürk bu sahədəki işlərə rəhbərlik üçün Türk Dil qurumunun yaradılmasını da lazım bilmişdir. Ə.Cəfəroğlu ilk yarandığı gündən Türk Dil qurumunda ciddi çalışmış, hətta osmanlıcada

anlaşılmayan qəliz leksik vahidlərin qarşılığı olaraq Azərbaycan türkcəsindən sözlər təklif etmişdir.

Ümumiyyətlə, Atatürkün nəzərdə tutduğu əsl dil inqilabı 1932-ci ildən etibarən reallaşmağa başlamış, cəmi ildə I Türk Dili Qurultayı keçirilmişdir. 1934-cü ilin sentyabr ayında isə İstanbulun məşhur Dolmabağça sarayında öz işinə başlayan II Türk Dili Qurultayında Əhməd Cəfəroğlu «Rus dilindəki ilk türk yadigarları» məruzəsi ilə çıxış etmiş, məruzəni sona qədər dinləyən Atatürk gənc türkoloqa uğurlar arzulamışdır.

Əhməd Cəfəroğlu sonrakı illərdə Atatürkün rəhbərliyi altında Türkiyədə həyata keçirilən dil inqilabı mövzusunə dənə-dənə qayıtmış, ulu öndərin dil inqilabı dövründəki fədakarlıqları haqqında bir neçə sanballı məqalə ilə çıxış etmişdir. Bu sırada «Atatürkün huzuruyla bir oturma» adlı məqaləsi xüsusi dəyərə malikdir.

Üçüncü fəslin «**Ə.Cəfəroğlunun M.F.Axundzadənin dil və əlifba fəaliyyəti ilə bağlı araşdırmaları**» adlanan ikinci yarımfəslində böyük mütəffəkir M.F.Axundzadə irsinin öyrənilməsi, tanidilməsi və təbliğ olunması istiqamətində Ə.Cəfəroğlunun xidmətlərindən danışılır.

1932-ci ildə «Azərbaycan yurt bilgisi» dərgisinin VII sayında Ə.Cəfəroğlu M.F.Axundzadənin «Lənkəran xanın vəziri» komediyasının Türkiyədə kitab halında nəşrini ədəbi bir hadisə adlandırmış, jurnalda geniş bir tanıtma yazısı da çap etdirmişdir. M.F.Axundzadəni «Azərbaycanın ən münəvvər şəxsiyyətlərindən biri» adlandıran Ə.Cəfəroğlu ədibin xüsusilə əlifba islahatı sahəsindəki fəaliyyətinə diqqət yetirmişdir. Dərgidə çap olunmuş «Mirzə Fətəli Axundzadə» adlı məqaləsində müəllif Azərbaycan ədibinin latın qrafikalı türk əlifbası yaratmaq təşəbbüsünü yüksək dəyərləndirmiş, M.F.Axundzadə xidmətlərini nəticəsiz qalmadığını xatırlatmışdır.

«M.F.Axundzadə haqqında bir vəsiqə» adlı məqaləsi də alimin M.F.Axundzadənin əlifba sahəsindəki fəaliyyətinə böyük marağının və bu istiqamətdəki axtarırlarının bilavasitə məhsuludur.

Ə.Cəfəroğlu 1940-cı ildə Romada nəşr olunmuş «XIX əsr böyük Azərbaycan reformatoru M.F.Axundzadə» adlı əsərində türkcənin inkişafı sahəsində mütəfəkkir yazıçı M.F.Axundzadənin xidmətlərini yüksək qiymətləndirir.

Əhməd Cəfəroğlu 1952-ci ildə Azərbaycan kultür dərneyi xəttilə Ankarada Xalq evində böyük dinləyici auditoriyası qarşısında «Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri» mövzusunda geniş mühazirə oxumuş, həmin mühazirədə «dil inqilabçısı» adlandırdığı Mirzə

Fətəli Axundzadənin Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tarixində özünəməxsus yeri olduğunu faktlarla şərh və izah etmişdir.

Məlumdur ki, 1959-cu ildən etibarən dünyanın tanınmış türkoloq alimləri cəlb olunmaqla Almaniyada cəmləşmiş elmi qüvvələr üç cilddən ibarət «Philologiae Turcicae Fundamenta» (qısa şəkli PHTF) əsərini nəşr etmişlər. PHTF-nin II cildindəki Azərbaycan ədəbiyyatı bölməsini professor Əhməd Cəfəroğlu yazmış və burada Mirzə Fətəlini modern Azərbaycan ədəbiyyatının banisi adlandıraraq onun latın qrafikalı əlifba uğrunda mübarizəsindən bəhs etmişdir.

Üçüncü fəslin «**Ə.Cəfəroğlunun ədəbi dil, dialektologiya və etimologiya sahəsində çalışmaları**» adlanan üçüncü yarım fəsli türkoloq alimin Azərbaycan ədəbi dili və dialektologiyasına dair araşdırmalarına, eyni zamanda etimologiya sahəsində fəaliyyətinə həsr olunmuşdur.

Ə.Cəfəroğlunun filoloji irsində «Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri» adlı əsəri mühüm yer tutur. Əsər böyük alimin milli ədəbiyyat və dil tariximizə konseptual baxışını əks etdirməkdədir. Görkəmli dilçi milli ədəbiyyatımızın və milli ədəbi dilimizin inkişafı tarixində aşağıdakı mərhələləri müəyyənləşdirmişdir: 1.X əsrə qədərki dövr. 2.Kitabi-Dədə Qorqud. 3.XII əsr. 4.XIII-XIV əsrlər. 5.XV-XVI əsrlər. 6.XVII əsr. 7.XVIII əsr. 8.XIX əsr. 9.XX əsrin I rübü.

XX əsrin 50-ci illərində Almaniyada nəşr olunmağa başlayan PHTF-də bir sıra bölmələrinin yazılması prof.Ə.Cəfəroğluya etibar edilmişdir. Bunlardan biri PHTF-nin I cildindəki almanca «Das Aserbeidschanische» bölməsidir. Bu bölməni Ə.Cəfəroğlu tanınmış alman türkoloqu Gerhard Dörferlə birlikdə yazmış, burada cənublu-şimalı Azərbaycan xalqının vahid ədəbi və şifahi dilini, onun dialekt və şivələrinin əsas fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərini tədqiqat obyektii olaraq seçmişdir.

Ə.Cəfəroğlunun dilçilik görüşlərində Azərbaycan dilinin təsviri və tarixi qrammatikasına dair fikirlər də mühüm yer tutur. Məsələn, alim məqalələrinin birində -ıban/-ibən şəkilçisinin ancaq klassik Azərbaycan ədəbiyyatında və müasir Ayrım və Quba dialektlərində qaldığını göstərmiş, bu şəkilçinin Azərbaycan ədəbi dilindən çıxmasını XX əsrin əvvəllərində Türkiyə türkcəsindəki -araq/-ərək şəkilçisinin dilimizə nüfuz etməsi ilə əlaqələndirmişdir.

Ə.Cəfəroğlu Azərbaycan onomastikasının tədqiqinin zəruriliyini bildirmiş, yeri gəldikcə Azərbaycan antroponimiyasının formalaşması tarixinə diqqət yetirmiş, qonşu dövlətlərin istilası nəticəsində dilimizin

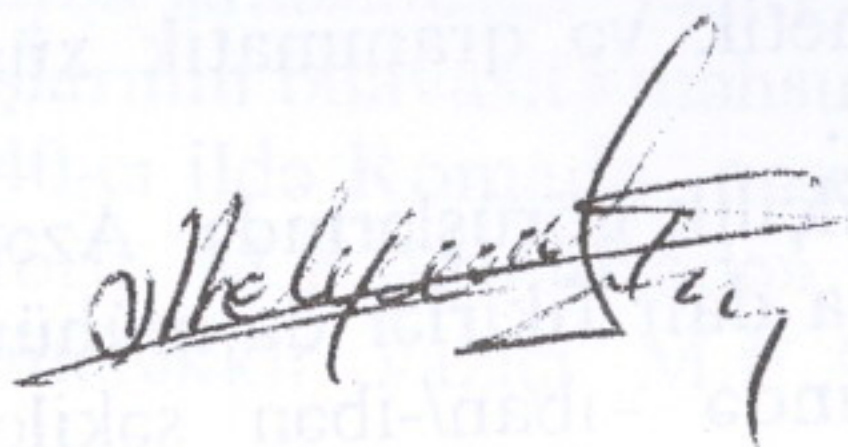
onomastik leksikasında özünü göstərən dəyişikliklərə dair geniş elmi təhlillər aparmışdır. «Azərbaycan onomastiğinde ağa» yazısında müəllif *ağa* titulu bildirən leksik vahidin antroponimlərinin formalaşmasında oynadığı roldan bəhs etmiş, *ağa* apelyativinin türk mənşəli olduğunu göstərmişdir.

Ə.Cəfəroğlunun «Halk Bilgisi Haberleri» jurnalındaki «Azəri ləhcəsində tonqal sözü» və AYB-nin iki nömrəsində çap olunmuş «Azərbaycan dilində monqol ünsürləri» adlı məqalələri türk-monqol dil əlaqələri baxımından qiymətli elmi mənbələrdir.

Nəticədə tədqiqatın başlıca tezisləri və müddəaları ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı nəşrlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Atatürkün dil inqilabı və prof. Ə.Cəfəroğlu // «Dil və ədəbiyyat», Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı: 2006, 2(56), s. 67-69
2. Əhməd Cəfəroğlu və Azərbaycan dilçiliyi// Pedaqoji Universitetin humanitar elmlər seriyası, ADPU, Bakı: 2007, №4, s. 254-260
3. Əhməd Cəfəroğlu türk onomastikasının banisi kimi // «Onomastika» (elmi onomastik jurnal), ADPU, Bakı, 2007, №2-3, s.155-162
4. Azərbaycan Yurd Bilgisində dil məsələləri// Filologiya məsələləri, AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 2007, №4, s. 100-110
5. Ə.Cəfəroğlu M.F.Axundzadənin dil və əlifba fəaliyyəti haqqında // Tədqiqatlar. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: 2007, №2, s. 281-291
6. Əhməd Cəfəroğlu və dialektologiya məsələləri// Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Naxçıvan: Tusi, 2007, №3, s. 178-185

Мехрибан Адыгезал гызы Гулиева
Лингвистические взгляды Ахмеда Джафароглу
Резюме

Диссертация, состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обоснована актуальность темы, показаны объект исследования, предмет, цель и задачи, научные источники, теоретические и методологические основы диссертации, даны сведения о степени изучения темы, научной новизне исследования, теоретической и практической значимости работы, апробации.

Первая глава- «Лингвистические взгляды А. Джафароглу, связанные с диалектологией, ономастикой и этимологией» -состоит из четырёх разделов. В первом разделе анализирована научно-тюркологическая среда, окружающая А. Джафароглу, описаны жизнь и творчество ученого. Во втором разделе говорится о диалектологических взглядах известного тюрколога. Исследования А. Джафароглу, связанные с ономастикой, изучены в третьем разделе. В последнем разделе первой главы нашли отражение исследования А. Джафароглу в области этимологии.

Вторая глава —«Исследования А. Джафароглу, связанные с историей тюркского языка»-состоит из шести разделов. В первом разделе рассматриваются взгляды автора, нашедшие отражение в учебнике-монографии по истории тюркского языка и уральско-алтайских языков. Взгляды А. Джафароглу о периодизации тюркского языка, о положении его до новой эры анализированы в третьем разделе второй главы. В четвёртом разделе говорится об исследованиях ученого о синих тюрках. Исследования А. Джафароглу о языке и алфавите уйгуров превратились в объект исследования в пятом разделе. Последний раздел второй главы посвящён исследованиям ученого в области среднетюркского языка.

Третья глава-«Взгляды А. Джафароглу, связанные с азербайджанским языком»-состоит из трех разделов. В первом разделе анализируется деятельность тюрколога в журнале «Азербайджан юрт бйлгиси», а также деятельность Ататюрка в годы реформы турецкого языка. В творчестве А. Джафароглу важное место также занимает и статьи о М. Ф. Ахундзаде, что нашло отражение во втором разделе третьей главы диссертации. В последнем разделе говорится о взглядах ученого на литературный язык, диалектологию, этимологию азербайджанского языка.

В заключении обобщены основные итоги исследования.

The dissertation consists of introduction, three chapters, result and the references.

In the introduction, the actuality of the topic has been stated, the object, purpose and targets of the researches work have been shown, the scientific resources of the dissertation, theoretical and methodological basis have been ansen, the learning level of the topic, the innovation of the research have been stated, the theoretical and practical importance and approbation have also been mentioned.

The first chapter named "The language points of A. Jafaroglu on dialectology, onomastica and ethymology" consists of four half-chapters.

In the first half-chapter the scientifical and turkological environment where A Jafaroglu lived have been analysed, the general idea on the life and activity of the scientist has been given. In the second half-chapter the dialectological points of the famous turkologue has been spoken about. The investigations of A. Jafaroglu on anomastica have been studied in the third half-chapter. In the final half-chapter of the first chapter the ethymological researches have been mentioned.

The second chapter of six half chapters is called "The investigations on Turkish language history of A. Jafaroglu". In the first half chapter the problems attracted by the author in the monography and textbook on the history of Turkish language, in the second half chapter the origin of Turkish language, the investigations on Ural-Altay languages have been cleared up.

The thoughts on the chaining – up of the Turkish language and its position before new era have been analysed in the third half – chapter of the Second chapter. In the fourth half-chapter the investigations of the scientist on goyturkish are spoken about. The research of A. Jafaroglu on Uygur language and alphabet has been turned into the object of investigation in the fifth half chapter. The final half chapter of the second chapter is devoted to the researches of the scientist on midde Turkish.

The third chapter of A. Jafaroglu's language points on Azerbaijani consists of three half chapters. In the first half chapter in the journal of turkologue named "Azerbaijan native land knowledge" the activity of Ataturk in the language revolution has been analysed.

In A. Jafaroglu's activities the articles on M. F. Akhundzadeh play in important role, these problems have been scientifically analysed in the second half chapter of the third chapter. In the final half chapter the scientist's thoughts on dialectology, literal Azerbaijani language, the activities in ethymology have been spoken about.

In the result section the main results of the investigation have been generalized.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

МЕХРИБАН АДЫГЕЗАЛ ГЫЗЫ ГУЛИЕВА

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АХМЕДА ДЖАФАРОГЛУ

10.02.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертации на соискание ученой степени кандидата
филологических наук

НАХЧЫВАН - 2007